

Johan Månsson – en fattig statare

För fattiga människor i marginalen kunde livet förr lätt gå snett. Utan kunskap om lagar och regler räckte det med ett förfluget ord eller en obetänksam lögn för att straffas hårt av lagens långa arm. Vi ska nu få se ett sådant exempel där huvudrollen innehas av en fattig statare vid namn Johan Månsson.

Johan föds sommaren 1845 i Östra Eneby, strax norr om Norrköping. Hans familj har det mycket fattigt. Fadern Magnus Månsson, har under sitt liv arbetat som daglönare och utfört grövre sysslor mot dagpenning. Den stora familjen med hela nio barn i syskonskaran har ständigt fått flytta från gård till gård för att förtjäna sitt uppehälle. Från tid till annan har de inhysts på bondgårdar för att utföra arbeten som att hacka bet- och potatisfält och valla kor. Genom att förse dessa inhysehjon med mat och husrum en tid kunde bonden slippa betala fattigtiondet till kyrkan.

När Johan är sex år gammal är det så illa att familjen tvingas flytta in i fattigstugan. Där samlas allsköns människor i marginalen. I husförhörlängderna finner man under rubriken "Serskilda Anteckningar" ofta spännande noteringar om personerna. Så även för de som samlas i fattigstugan i detta fall. Dels har vi ett par som är "mindre vetande", någon som "stammar

Johan Månsson (1891).

ovanligt svårt", några är sjukliga och några är oförmögna. Att vara oförmögen avser i detta fall avsaknad av någon kroppslig eller mental förmåga – i ett ekonomiskt perspektiv är förstås alla i fattigstugan oförmögna. Dels har vi också flera kriminella element. Tre personer har tidigare varit straffade för stöld, en av dem sitter på fästning. En annan är straffad för "flera grövre brott". Det är med andra ord ingen idealisk uppväxtmiljö för en ung grabb.

Efter tre år lyckas de ta sig därifrån. Familjen flyttar in i en liten röd stuga med jordgolv som kallas Sandstugan. Där bor redan två andra familjer och de får samsas om utrymmet. Redan i 11-årsåldern tvingas Johan ut för att tjäna pengar till familjen. Han har då endast gått en termin i skolan.

Istället för skola kommer han i lära hos en sadelmakare. Men efter tre års sömnad får han börja tjänstgöra som dräng på olika bondgårdar. Oftast stannar han något år eller två innan han drar vidare till nästa gård. Tidvis arbetar han också som kusk. Även om Johan knogar från vår till höst finns oftast inget arbete om vintrarna.

När Johan är 15 år flyttar en skräddardotter vid namn Anna Petersson in från Linköping. Hon är hela fem år äldre än Johan men kanske sneglar han på henne i smyg. Hon tar knappast någon notis. Hon börjar arbeta som piga vid Ringstads gård där lantbrukaren och riksdagsmannen Carl Lönnberg bor. Gården är idag mest känd för att ha gett upphov till äppelsorten Ringstad, ett sött och lite syrligt äpple. Efter tre år flyttar pigan Anna vidare. Men Johan kommer att stöta på henne igen.

Johan växer med tiden upp till en inte särdeles ståtlig karl. Han blir inte mer än 164 centimeter lång. Slitet som dräng har dock gjort honom smärt och stark som en björn. Han är skäggig, snudd på svartmuskig, och på hans något inböjda näsa sitter en vårta. Johan har brunt hår och blåa ögon.

Ringstad gård.

Sammanhållningen med hans många bröder är stark och de kommer att bo ihop stora delar av sina liv. Något gemensamt för syskonen Månsson är att de är mycket åskrädda. När åskan går kryper de ner och gömmer sig under möblerna så gott det går. Något annat gemensamt för bröderna är att de super rätt friskt.

Äldste brodern Otto har blå ögon, brunt hår och mäter inte mer än 158 centimeter. På vänstra handen har ett märke efter en sågskada. I 20-årsåldern är han på en marknad men blir så berusad att han döms för fylleri. Böterna på 10 riksdaler har han inte råd att betala, straffet omvandlas istället till sju dagars fängelse på vatten och bröd.

Vid ett annat tillfälle tre månader senare slår han till en man som stöper i gatan. Han ligger kvar och har ett större sår som blöder ymnigt. Det blir ytterligare 14 dagar på vatten och bröd. Det går inte mer än tre månader förrän det är dags igen. Denna gång är det marknad i Norrköping vid landsvägens västra tull. Det blir bråk och Otto drar kniv och tillfogar en annan man ett större skärsår. Han döms för bruk av livsfarligt vapen. Denna gång får han sitta inne fyra månader på Linköpings länsfängelse.

Än värre är brodern Peter som är en hetlevrad sälle. Han har blåa ögon och ljusbrunt hår. Det trindlagda ansiktet pryds av en trubbig näsa. Han når inte till mer än 160 centimeter i strumplästen, men är en rik-

Krogscen av okänd konstnär (Östergötlands museum).

tig bråkstake. 1863 står han beskylld för att ha försökt slå ihjäl en person. Han döms till två års fängelse för delaktighet i mordförsök.

Efter frisläppandet dröjer det inte mer än ett halvår förrän det är dags igen. Tillsammans med brodern Otto är de på galej hos en gårdsägare vid namn Nils Peter Johansson. Bröderna blir kraftigt berusade och festligheterna urartar. "Af ondska" slår de sönder ett par fönsterrutor. De ger sig sedan ut på stan där det blir skärmytsling med ringkarlen Enström. Han miss-handlas svårt, dock utan att få några bestående men. Både Peter och Otto döms för fylleri och misshandel

till fyra månaders fängelse. Ytterligare ett par år senare döms Peter för misshandel på allmän torgplats.

Om dessa eskapader får kanske pigan Anna Petersson höra berättas när hon åter flyttar in till Ringstad vintern 1865. Kanske minns hon även Johan, kanske känner de redan varandra något. I vilket fall inleder de efter hand en relation. När hon ännu en gång lämnar socknen ett år senare har hon – sannolikt ovetandes – varit gravid i två veckor. Deras oäkta son Karl Svante föds i Linköping den följande sommaren, och Anna väljer att bo kvar där fortsättningsvis.

1866 blir Johan inkallad till beväringmönstring. Han har ingen som helst lust att delta i det militära och struntar helt sonika i denna uppmaning. Detta är emellertid straffbart och han döms till fem riksdaler i böter. Då hans portmonnä endast innehåller 27 öre får han istället sitta i fängelse på Norrköpings fångvårdsanstalt. 6 september klockan 8.00 på förmiddagen får han kliva in i cellen för tre dagars vistelse på vatten och bröd. Dessförinnan har han fått lämna in sina gångkläder bestående av byxor, hängslen, undertröja, skjorta, väst, löskrage, halsduk, mössa, rock och stövlar, samt övriga persedlar som en snusdosa, en näsduk, en spegel och en fällkniv.

Precis som för Johans bröder kommer det att bli fler fängelseresor för honom. 16 oktober 1867 är han ute på allmän gata i Norrköping och är ”af starka drycker

öfverlastad”. Han kommer ihop sig med en annan man och misshandlar honom uppsåtligt. Den andra personens fickur går sönder i tumultet. Johan döms en månad senare av Norrköpings rådhusrätt för fylleri och misshandel. Det blir ytterligare sex dagar på vatten och bröd.

Kanske blir Johan rejält hungrig av den skrala fängelsekosten och börjar drömma om julsinka och dopp i grytan. Kanske är det bara hans fattigdom som driver honom. Men dagen före julafton ser han sig nödgad att gripa ett sista halmstrå för att äta sig mätt till jul. Inne i Norrköping tar han sig till mjölnare Björksteds kvarn. I ett, vad Johan tror, obehagat ögonblick tillgriper han en säck havre motsvarande en halv tunnas innehåll. Han släpar iväg med säcken, men stölden uppdagas och Johan blir gripen.

I februari kommer målet upp i Norrköpings rådhusrätt. Värdet av havren är inte mer än 4 kronor och 25 öre, och han döms inte för stöld utan endast snatteri. Straffet blir 25 kronor i böter. I Johans portmonnä skramlar denna gång endast 93 öre, vilket innebär att han istället får utstå fem dagar på vatten och bröd.

Johan och Anna tar med tiden upp kontakten, såvida de inte har ett distansförhållande vilket är mindre troligt. När Johan efter ett par års arbete som dräng i Simonstorp socken flyttar hem till familjehemmet i Sandstugan möts han av Anna. Två veckor tidigare har

Östra Eneby kyrka dit Johan Månsson sannolikt gick motvilligt – hans kristendomskunskaper var mycket svaga.

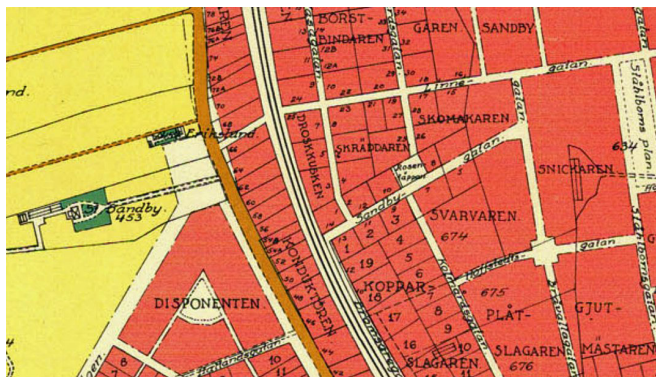
hon anlänt från Linköping med deras son Karl Svante. Redan samma dag som Johan anländer är det lysning i kyrkan och ett par veckor senare gifter de sig.

Johan börjar nu arbeta som statdräng. En statare var anställd på en bondgård och fick sin lön i naturaförmåner, vanligen i sådana produkter som producerades på egendomen. Villkoren reglerades i ett kontrakt och en statare hade i regel lagstadgad skyldighet att arbeta alla arbetsdagar. I kontraktet ingick också att hustrun hade mjölkkningsplikt, ofta tre gånger per dag. Som statare fick man fri bostad och ved, men även sjukvård och medicin.

Som fattig vid denna tid är man ständigt utsatt för vädrets makter. Dåliga skördar och kalla vintrar kan utgöra direkt livsfara. Den kalla vintern 1872 kryper kvicksilvret ner mot tjugo minusgrader och Johans far Magnus fryser ihjäl. I husförhören betecknas han – högst sällsynt – som ”en elak karl”. Det kanske inte är underligt att sönerna har blivit sådana bråkmakare.

Något år senare flyttar Johans familj till grannsocknen Kvillinge. Av någon anledning kommer dock Johan ihop sig med husbonden han arbetar för. Osämjan gör att Johan då väljer att sälja vad han äger och flytta hem till föräldrahemmet igen.

1886 flyttar familjen in till Sandbykvarteret. Detta är ett nytt bostadsområde i Norrköpings norra delar där många fattiga vid tiden bosätter sig. De betalar 5 kronor i månader i hyra till gårdsägaren Norgren. Johans hustru Anna gör så gott hon kan för att skapa hemtrevnad och hänger upp gardiner, en väggklocka och en spegel. På väggarna samsas också fyra stora tavlor och fyra mindre. Hon lagar mat i koppargrytor och ibland steker hon pannkakor. Bröd serveras med smör ur en ask av marmor. Hon maler kaffe för hand med kaffekvarnen och serverar sedan med grädde och socker. Om kvällen tänder de ett par malmljusstakar. De har förvisso inget guld och silver, men är inte heller utfattiga.

Karta över Sandbykvarteret i Norrköpings norra förstäder (1930).

Att bo närmare staden har säkert sina fördelar, men också en viss nackdel. Johan börjar nu supa mycket. Fallen för dryckenskap har han förvisso varit redan från 18 års ålder, men nu tilltar superiet. Något som förstås förvärrar familjens ekonomiska situation.

Att bränna hemma är inte heller något alternativ, då husbehovsbränning helt förbjöds 1860. Skälet till förbudet var det omfattande alkoholmissbruket i Sverige – man uppskattar att det under tidigt 1800-tal fanns 30 000 husbehovspannor för brännvinsframställning. Även handeln med alkohol regleras kraftigt, där en åtskillnad görs mellan krogverksamhet och så kallad minuthandel. Minuthandeln är en form av parthandel som enbart avser avhämtning av kvantiteter om minst en halv kanna, vilket motsvarar 1,3 liter.

Vintern 1888 besöker Johan en vinhandlare i Norrköping vid namn Carl Alderin. Han beställer in ett par supar, men inte de kvantiteter som krävs för att det ska räknas som minuthandel. Till Johans stora olycka har polisen fått nys om att vinhandlaren olovligt utskänker spritdrycker. Det vill sig inte bättre än att Johan råkar vara på plats just när polisen gör ett tillslag. Johan får följa med till Poliskammaren i Norrköping för att avlägga vittnesmål. I ett knapphändigt försök att skydda Alderin, som säkert är en god vän, vittnar Johan till hans fördel. Johan säger sig visst ha köpt en större mängd brännvin och inte endast hävt i sig enstaka supar.

Vinhandlaren Alderin hamnar i Rådstugurätten och då polisen har annan bevisning i målet döms han för olovlig utskänkning. För Johans del är dock ärendet långt ifrån utagerat. Han har påstått att han endast köpt större kvantiteter, något åklagaren lyckas motbevisa. Johan har därmed under ed burit falskt vittnesmål – ”emot bättre vetande” som det står i förhöret – och häktas som följd. I väntan på rättegång blir han inlåst på Kronohäktet i Norrköping.

Hans hustru Anna, som redan från början har klen hälsa, blir bestört och lider svårt av situationen. I december 1888 dör hon av ”sorg över mannens brott och olycka”, enligt Johans senare uppgifter. I kyrkans dödbok kan man dock läsa att hon ådragit sig lungtuberkulos.

Göta hovrätt i Jönköping (omkring år 1900).

I vilket fall blir Johans olycka dubbel. Hans fru har dött och han sitter i häktet väntandes på sin rättegång. Barnen blir i ett slag av med båda sin mor och sin far. De tre äldsta barnen har förvisso inkomst. De jobbar alla på Holmens fabrik som med tiden blir ett av Sveriges största pappersbruk. Yngsta dottern Emma som bara är tio år gammal får bo hos sin farmor Fredrika Pihl och erhåller ekonomiskt stöd av socknen. Johan som har haft ett bra förhållande med sin hustru Anna väljer att inte gifta om sig senare i livet.

Efter två månader kommer målet upp i Göta hovrätt. Johan döms för mened. Detta är ett mycket allvarligt brott och straffet blir två och ett halvt års fängelse på Långholmen. Han blir för alltid förlustig medborgerligt förtroende. Förlust av medborgerligt förtroende innebär att personen därmed förlorar sin rösträtt, inte får vittna i domstol och inte inneha vissa yrken som

kräver god frejd. I praktiken innebär detta knappast särskilt mycket för Johan. Någon rösträtt har han ändå inte eftersom han är fattig och yrken som kräver god frejd ligger knappast för honom. Och att vittna i domstol har han säkert fått alldeles nog av.

Som en kuriositet kan nämnas att Johans syster Emilia är gift med en poliskonstapel, något paradoxalt kan tyckas eftersom tre av hennes bröder alltså får skaka galler. Kanske har de spännande släkträffar.

14 februari 1889 anländer Johan till Långholmens centralfängelse. Han tilldelas fängnummer 206. Som nyintagen fånge intervjuas han om sina släktförhållanden och sin levnadsutveckling. Som orsak till brottet står det: "Öfvervägde ej brottets storlek och hade ej förstånd om dess följder." Under punkten "Särskilda omständigheter, som belysa fångens moraliska beskaffenhet, mer eller mindre brottsliga anlag m.m." skriver de: "En beskedlig stackare, som djupt sörjer öfver att hafva vållat sin kusins död." Vem detta var eller hur denna olycka exakt gick till är inte känt.

Långholmen tillämpar vid denna tid två olika principer för fängvård och Johan får känna på båda. De första sex månaderna av straffet får Johan tillbringa nästan totalt isolerad under både dag och natt, ett system baserat på den amerikanska Philadelphiamodellen. Grundtanken med isoleringen är att fången ska begrunda sina illgärningar och drabbas av själv-

Entrén till Långholmens Centralfängelse (1895).

rannsakan och ånger. Johan får arbeta hårt på dagarna – dock i enskildhet i sin cell, vars heltäckande dörrar sannolikt bidrar till känslan av avskildhet. Den enda mänskliga kontakt Johan har är med fångvaktarna. Under transporter inom fängelset bär fångarna huvor för att dölja ansiktet.

Långholmens fängelse med Centralfängelset i förgrunden (numera rivet).

Även om intentionerna med cellstraff är goda blir det i praktiken en grym straffform. Den fullständiga isole- ringen bryter psykiskt och fysiskt ner många fångar. En anonym fånge som vid denna tid sitter på Långhol- men berättar: "Efter hand blir cellfången blek och tård och usel. Snart är han en i förtid bruten människa, som ingenting har kvar att leva för. Många blir vansin- niga och måste som sådana forslas till dårhus."

Johan härdar dock ut även om han har svårt att anpassa sig till fängelselivet. Han får det låga betyget 1, motsvarande försvarligt, i både uppförande och flit i arbete. Efter ett halvår flyttas han så vidare till en annan av flyglarna i centralfängelset. I denna del av fängelset tillämpas istället Auburnsystemet. Cellerna

är placerade i en lång korridor och dörrarna är galler- försedda för att släppa in ljus från de stora korridors- fönstren. Johan får fortfarande nattetid sova ensam i sin cell, men dagtid arbetar fångarna tillsammans i en stor sal där det ska vara knäpptyst.

Även om det är en förbättring är det fortfarande ingen dans på rosor. En strikt dagordning styr livet i detalj. Klockan 5.30 är det uppstigning och klädsel samt städning av cellen och frukost. 6.40 ringer signalklock- an och det är dags för morgonbön och sedan tar arbe- tet vid. Innan lunchen 11.00 hinner de också med lite motion på fånggården. 12.30 blåser en underofficer i visselpipan vilket signalerar att det är dags att fortsätta arbetet som sedan håller på fram till middagen 17.00. Och efter maten arbetar de en dryg timme till. 19.40 är det aftonbön och sedan stängning av cellerna. På söndagar får de en halvtimmes sovmorgon och kan dra sig ända till 6.00. Däremot behöver de inte arbeta, utan istället är det gudstjänst på förmiddagen. De har också skolundervisning ett par timmar i veckan.

Kanske accepterar Johan med tiden förhållandena i fängelset. Efter ett år har han betyget 2 vilket betyder gott uppförande och god flit. Den sista tiden i fång- enskap har betyget i uppförande till och med höjts till högsta nivån 3, det vill säga mycket gott. 8 juli 1891 frisläpps han för att åter ta sig hem till Norrköping. Hans besparade arbetsförtjänst uppgår till 26 kronor.

Kanske satt Johan Månsson i någon av dessa celler.

Med tiden växer hans barn upp. Sonen Karl Svante försörjer sig som vävare, yngsta dottern Emma är piga, senare arbeterska. I början av 1920-talet, Johan Måns- son är då i 75-årsåldern, blir jordbruket för tungt och han försörjer sig tillsammans med sina bröder Otto och Oskar som kvastmakare.

1925 flyttar han in på Sandbyhov som vid tiden är en märklig inrättning. Den samlar både fattiga kvinnor och män, men även kroppsligt sjuka och sinnessjuka. Ett flertal byggnader, till och med en egen kyrka, finns på området som bildar en egen liten by i utkanten av Norrköping. Tidigt kritiserades förhållandena av många, bland annat 1928 i en motion som protes- terade mot att pensionärer blandades med "andligt

Sandbyhovssjukhuset.

defekta” personer och namnet Sandbyhov har för äldre Norrköpingsbor en dålig klang.

Trots alla livets vedermödor är Johan Månsson av segt virke och uppnår den aktningvärda åldern av 90 år innan han dör av åderförkalkning. Hans tillgångar uppgår då till 12 kronor och 9 öre. Hans skulder uppgår till 6 647 kronor och 66 öre. Han begravs den 10 februari 1935 på Norrköpings Norra nya kyrkogård.

En intressant sak med denna berättelse är att vi här ser de första generationerna som börjar använda faderns efternamn istället för patronymikon. Patronymikon var tidigare det vanliga sättet att bilda efternamn. Hette fadern Sven kallades sönerna Svensson och döttrarna Svensdotter. Men Anna Petersson tar alltså sin faders efternamn. Att detta nya namnbruk ännu inte var helt vedertaget framgår av att Anna och

Johans son Karl Svante i efternamn heter Johansson efter fadern, medan de tre yngre döttrarna alla heter Månsson.

